

КОМПАРАЛЬНО-ОБСТАВИННІ ТА КОМПАРАЛЬНО-ТЕМПОРАЛЬНІ КАТЕГОРІЙНІ СИТУАЦІЇ: ПРАГМАЛІНГВІСТИЧНИЙ АСПЕКТ

У статті проаналізовано компарально-обставинні та компарально-темпоральні категорійні ситуації, а також встановлено прагмалінгвістичний потенціал мовних засобів у таких ситуаціях на матеріалі українського та російського художнього мовлення.

Ключові слова: функціонально-семантичне поле, категорійна ситуація, компаративна ситуація, компаративність, порівняння, прагмалінгвістичний потенціал.

Comparative-adverbial and comparative-temporal categoric situations are analyzed. Pragmalinguistic potential of language means in these situations on the material of belles-letters language is revealed.

Key words: functional semantic field, categoric situation, comparative situation, comparativity, comparison, pragmalinguistic potential.

Семантична категорія, організовуючи первинні функції на рівні мови в поле, на рівні мовлення через перехідні та вторинні функції вирішує певну категорійну ситуацію (КС), яка належать мовленню [2, 30].

КС – змістова структура, яка виражається різними засобами висловлювання, ґрунтується на певній семантичній категорії та утворюваному нею в мові функціонально-семантичному полі (ФСП) і являє собою один з аспектів загальної ситуації, яка передається у висловленні [10, 13]. Компаративна ситуація описується як змістова структура, яка складається з певного комплексу елементів і зв'язку між ними. Розгляд КС передбачається при встановленні перехідних функцій будь-якого з досліджуваних ФСП. З уже проана-

лізованих ФСП відзначимо ті, у яких було виявлено взаємодію тієї чи іншої семантичної категорії з компаративністю. Так, ФСП аспектуальності має зону перетину з полем компаративності в зонах ексцесивності та еволютивності [3, 125, 127]. ФСП спонукальності теж перетинається з компаративністю, оскільки містить спонукування до якісної зміни дії [7, 120]. При аналізі ФСП посесивності описано функції компаративно-посесивних відношень разом із квалітативно-посесивними і квантитативно-посесивними [5, 219–226]. У певних КС перетинаються ФСП компаративності й квантитативності [4, 11].

Мета цієї статті – з'ясувати, які мовні засоби використовує комунікант у компарально-обставинних та компарально-темпоральних КС в українській та російській мовах.

КС творяться фактами окремих висловлювань, що є основою для ФСП. Реальні відношення між предметами являють собою сукупність цих відношень, які проникають одні в одні, модифікуючи й модифікуючись, тим самим породжуючи „пучки якісно нових відношень” [1, 82]. Семантика компаративності в мовленні ускладнюється й виявляється вже не в чистому вигляді. В тих випадках, коли компаративність взаємодіє з іншими мовними категоріями, доречно буде говорити про *компаральні* відношення.

У компарально-обставинних КС в українській мові активно функціонують порівняльно-уподібнювальні прислівники, утворювані за допомогою конфікса *по- ... -ому, по- ... -и*, що виконують функцію компаративної частини в простому реченні. Порівняльні конструкції з цими прислівниками становлять систему, складники якої можуть варіюватися залежно від структурно-семантичної специфіки компонентів. Визначальною характеристикою таких конструкцій є контамінація в одній прислівниковій лексемі образу й показника порівняльних відношень [8, 11]. На підставі аналізу лексико-семантичного наповнення прислівників виокремлюють три групи. До першої з них уналежують конструкції, у яких агентами порівняння виступають назви тварин з яскраво вираженими й добре відомими мовцям ознаками, до другої – конструкції, у яких агентами порівняння є назви людей, а третю групу становлять ком-

паративними з нечітко окресленим агентом порівняння (темпоральні, локативні) [11, 6–7]. Ураховавши особливості функціонування таких прислівників, відзначимо, що конструкції перших двох груп мають приблизно однакову частотність та більш виразну компаративну семантику порівняно з третьою групою.

Зоосемізми репрезентовані в мовленні адресанта назвами, що пов'язані гіперо-гіпонімічними відношеннями в лексико-семантичній системі. Так, порівняно рідко використовуються прислівники *по-звірячому*, *по-звіриному*, *по-тваринному*, *по-пташиному*, напр.: Йосип на все життя затамував на неї злобу, *по-звірячому* ненавидів Тимка (Г. Тютюнник); *По-звіриному* сміється Фріц (О. Коломієць); ... їсти хотілося *по-тваринному* (В. Барка); <...> агітатор *по-пташиному* заглядає в книжку (М. Стельмах). Похідні прикметники від гіпонімів є семантично багатшими порівняно з похідними від гіперонімів. Широко функціонують похідні від назв свійських і диких тварин. В основному прислівники такого типу адресант вживає для характеристики людей або їх поведінки. Зазвичай авторська характеристика не буває нейтральною, оскільки відтворює якісь негативні риси людини чи її ганебні вчинки: Він (Генріх) злетів з трону, став навпроти Євпраксії, *по-бичачому* нахилив голову, спопелив її поглядом (П. Загреб.); <...> лють притемнила йому світло-жолудеві очі і *по-волячи* нахилила широку негнучку шию (М. Стельмах).

Зоохарактеристики, які надає адресант іншій людині, ґрунтуються, як правило, на об'єктивних, рідше суб'єктивних, якостях тварин. У багатьох компарально-обставинних КС мовець уживає прислівник *по-вовчому* для вказівки на спосіб виконання дії, що нагадує поведінку вовка: І в ролі кавалера він таки прокрався *по-вовчому* ... (О. Гончар); Біля крайніх хаток при дорозі стояло двоє, сторожко і недобре позиркуючи і розгоряючись очима *по-вовчому* <...>. (В. Барка); <...> мчав одинокий пес ... припадаючи к сліду *по-вовчому* <...>. (І. Багр.).

У більшості випадків конфіксальні прислівники з компаративною семантикою залежать від дієслівних форм, проте можуть залежати і від прикметників: Веселими юрмищами, *по-ведмежому* незграбні, у валянках, у цупких кожушках, бійці висипають з вагонів,

поглядають уперед: чого стоїмо? (О. Гончар); ... витирає руку об лискучі штани, підозріливо дивиться на *по-кרותячи* темну, куцу долоню... (М. Стельмах). Саме на основі врахування специфіки основи порівняння в мовознавстві виокремлюють два класи прислівникових компаративем: із „динамічною” ознакою та зі „статичною” ознакою в основі [11, 7].

Із метою досягти певного перлокутивного ефекту адресант використовує прислівники, утворені від назв птахів. Частіше в таких комунікативних ситуаціях передається не просто об’єктивна, нейтральна інформація, пов’язана з портретною характеристикою (<...> він, сутулячись, ішов назустріч війні, *по-журавлиному* витягши вперед свою худу хрящувату шию <...> (О. Гончар), а інформація, у якій міститься елемент оцінювання поведінки осіб жіночої й чоловічої статі. Зазначимо, що для характеристики жінок використовуються прислівники, утворені від назв домашніх птахів, а в характеристиці чоловіків переважають прислівники, утворені від назв диких птахів, напр.: Старі, пожовані часом двірські дами *по-гусячому* надимали вола... (П. Загреб.); <...> очі ширяють *по-яструбиному*, брови насуплені... (Г. Тютюнник); <...> Сергій дивиться на нього *по-совиному* вперто і серйозно (О. Гончар). Значно рідше, але з досить виразною компаративною семантикою, функціонують ці прислівники, характеризуючи спосіб дії неістот, наприклад: <...> дерево ... зросло чи то над річкою, чи то біля тієї хатини, яка *по-чайному* прокигикала через усе його дитинство (М. Стельмах).

Похідні від назв інших розрядів (плазунів, гризунів, риб) у компарально-обставинних КС використовуються порівняно рідко: <...> його (економа) *по-вужиному* довга тінь, здригаючись, темно звивається на викупаній сонцем траві (М. Стельмах); А винуватець тільки *по-риб’ячому* стріпувався <...> (О. Гончар).

В основі порівняння утворень другої групи перебуває вікова, соціальна ознака, ознака за родинними чи іншими стосунками, стать, певні риси характеру, важливі для оцінки дій або властивостей істоти чи неістоти, наприклад: Зося *по-дитячому* припала до батькової руки і мало не схлипнула (М. Стельмах); Перекинули рушниці *по-козацькому* через плечі, скочили на коней – і гайда (І. Багр.);

<...> він *по-приятельськи* сварив сам себе за вчорашній гнів та не-виразні марева (В. Підмог.); – Які у вас очі недобрі, *по-бісівськи* горять (М. Стельмах). Компаративні прислівники цієї групи мають мінімальний відтінок образності, оскільки образна характеристика об'єкта поступається актуалізації його реальної ознаки.

В аналізованих КС сенсифікуючу роль відіграють означальні прислівники і прислівники способу дії. Наприклад: На ньому (Демидові) ще й одяг новий, парубоцький, і шапка заломлена *по-гайдамацьки*, набакир (М. Стельмах); Тоді *по-мишачому* беззвучно взяв торбинку (В. Барка).

Конфіксальні прислівники, утворені від назв осіб, адресант використовує для опису пейзажу, для передачі свого настрою, світосприймання. Такі комунікативні акти мають більшу виразність, образність через нечастотність функціонування, напр.: У татарському броді *по-дитячому* прищмокувала хвиля і смоктала берег (М. Стельмах); Вони вийшли на гінку дороги, що <...> *по-дівочому* довірливо дивилась у світ голубими очима петрового батого (М. Стельмах).

За допомогою вужчого чи ширшого контексту, беручи до уваги фонові знання адресата, адресант може викликати в нього почуття жалю, співчуття чи осуд, зневагу, наприклад: Грязь великого нечистого хазяйства <...> лягла на її біляве обличчя, тільки не торкнула *по-дитячому* чистих і скорботно-терплячих очей (М. Стельмах); Петлю треба *по-панськи*, потрошку зашморгувати (М. Стельмах).

Звертаємо увагу на можливі антропонімічні компаративами: *по-наполеонівськи*, *по-гагарінськи* чи, як колись на рекламному щиті в Одесі, щоправда з помилкою, *по Барськи* замість *по-барськи*, утворене від прізвища відомого одеського актора театру „Маски” Бориса Барського, який зображений на цьому ж бігборді). У разі написання прислівника через дефіс відбувалася б подвійна актуалізація висловлюваного. Прислівники, утворені від прикметників, базою творення яких є прізвища відомих особистостей, мають неабиякий прагматичний потенціал.

У російській мові адресант в аналізованих ситуаціях використовує прислівники, утворені за допомогою конфікса *по-...-и*, наприклад: С той минуты, когда гражданин вступает в полосу отчуждения,

которую он *по-дилетантски* называет вокзалом или станцией, жизнь его резко меняется (Ильф, Петров); Свистунов *по-хозяйски* забрался в демидовскую карету <...> (Е.Федоров); *По-гимназически* зажав в кулак рецепт, Ипполит Матвеевич, торопясь, вышел на улицу (Ильф, Петров); Будем работать *по-марксистски* (Ильф, Петров).

Значно рідше в компарально-обставинних ситуаціях мовці використовують давнішу форму прислівника з конфліксом *по-...-и*, яка спочатку мала тільки суфікс *-и*, а пізніше для підсилення компаративного сенсу до таких прислівників додавався префікс *по-* [6, 137]: <...> цей ось механік у критичній тодішній ситуації повівся *геройськи...* (О. Гончар). У російській мові теж наявні такі прислівники: ... Ипполит Матвеевич *зверски* пошевелил усами (Ильф, Петров); С отпечатком замка в руке он вернулся в комнату, переделся и *воровски* выбрался на осеннюю улицу (Е. Федоров); Остап *артистически* раскланялся с хозяйкой дома <...> (Ильф, Петров).

Стосовно третьої групи компаративем прислівникового типу, які досить рідко функціонують у мовленні, зауважимо, що в них порівняльна семантика менш виразна.

ФСП компаративності перетинається з ФСП аспектуальності, яке входить до групи полів із темпоральними відношеннями. Виразно виявляється перетин компаративності з аспектуальністю в дериватах, утворених від прикметників вищого ступеня порівняння, які виражають не просто еволютивність, а еволютивність у порівнянні з кимось (чимось) або з попереднім станом [3, 127]. Порівняння з попереднім станом є досить типовим у комунікативній ситуації опису обставин, за яких відбуваються події (І що більше *складнішали* обставини, то більше було планів (О. Гончар); Тиша *важчає* (В. Симоненко), опису природи (Лісові нетрі *глибшали* <...> (В. Барка); Зникне гарна людина – і земля *біднішає* (О. Коломієць); А вітер *дужчає*, *густішає* каламуть метелиці, темніє ліс (М. Стельмах). У російській мові знаходимо в аналогічній ситуації аналітичні форми дієслова: Побледневшее небо *стало* опять *синеть* <...> (И. Тургенев).

Мовець обирає структури з аналізованими дериватами й тоді, коли необхідно точно передати зміни в зовнішності людини, суб'єк-

тивне сприйняття цих змін (... першим обізвася Віктор, в якого вже аж *ширшала* від рум'янців уся голова (М. Стельмах) або відтворити психічний чи фізичний стан людини (*Злішати, злішати* мене ця смерть навчає! (П. Тичина); Ночами йому, видно, *гіршало* <...> (О. Гончар). Таким способом можна одночасно передати внутрішні і зовнішні зміни людини: А душа і погляди *хижішають* (М. Стельмах).

Зауважимо, що в змінах людини або змінах у природі, відтворюваних таким чином, виявляється не тільки об'єктивне світобачення, а й суб'єктивне, авторське ставлення, що свідчить про сприймання адресантом таких змін. Вони є нейтральними (рідко) для мовця і адресата або позитивними чи негативними для адресанта, а значить і для адресата, оскільки останній сприймає інформацію про реалії світу через "я" адресанта за умови, якщо той є авторитетною особою.

Значення результативності з елементом порівняння мають деривати з префіксом *по-* в українській мові (*побадьорішати, побліднути, повузити*); *по-, о-* в російській мові (*побледнет, потолстеть, обеднет*). Вони найчастіше використовуються для опису зовнішніх і внутрішніх ознак людини. Портретна характеристика подається через порівняння деталей зовнішності до зміни з результатом цієї зміни: *похижішало обличчя, очі повужчали, губи потоншали*. Мовець звертає увагу таким чином на ті елементи зовнішності людини, які зазнали впливу якихось чинників і змінились, тим самим він виявляє негативні риси її характеру: Стюпочка гордо нажабився, губи його від злості витягнулись і *потоншали* (М.Стельмах); Враз його очі *повужчали*, а штучні краплини сміху у них перетопились у хижість (М.Стельмах); <...> ще більш *похижішало* обличчя Стадницького (М.Стельмах); Лицо управителя *побагровело* (Е.Федоров); Демидов *помрачнел* (Е.Федоров). Тут варто звернути увагу на полісемію російських дериватів, вияв одного із значень якої залежить від контексту. Більш прозорими є форми типу *стали тонше, уже, мрачнее* тощо.

Використовуючи аналізовані деривати, можна не тільки подати більш-менш повну портретну характеристику, а й передати вну-

трішній стан, через який сталися такі зміни, а також передати співчутливе ставлення адресанта мовлення: І тільки тепер помічає, як у неї за ці дні хворобливо *посвітлішали* очі, як зменшилась глибина зіниць, – не зіниці, а дві тоненькі весняні крижини, що ладні от-от розтанути на жалісних плесах білків (М. Стельмах); ...Мар'ян побачив, як *постарішало* його (діда) обличчя, як *поглибшали* на ньому зморшки, а в них *побільшало* темені (М. Стельмах).

Внутрішні і зовнішні якості людини можуть змінюватися під впливом обставин, а тому є динамічними. Порівняння стану людини за умови зміни обставин адресант може здійснити таким чином: Козаков *повеселішав*, немов наближався до рідного дому <...> (О. Гончар); <...> мати одразу посміхнулася до халамидника, *подобришала* та й глянула в малесеньке віконечко <...> (М. Стельмах); Ви, тату, як пішли на пенсію, то ще *покупішали* (О. Коломієць); Отець Востриков *попиловел* и разжал наконец пальцы (Ильф, Петров). Залежно від того, якими були ці обставини, сприяли вони покращенню внутрішнього стану людини або, навпаки, заважали, зазнають змін якості, і наступає той чи інший результат.

Природні явища так само зазнають змін. Ці зміни можуть стосуватися темпу, насиченості, розміру, віку, кольору, температурних ознак тощо. Наприклад: Почалася у сонця безсонниця – І *подовшали* раптом дні (В.Симоненко); Наш вік *пошвидшав* <...> (В.Барка); Хуртовина *погустішала* (І. Багр.); Спустився вечір, і одразу *похолоднішало* <...> (О. Гончар). За необхідності більш детального опису змін у природі і показу їх результату мовець використовує кілька дієслів аналізованого типу: Надворі перемістилися, *подовшали* тіні, *погустішала* місячна повінь... (М. Стельмах). Із таким же значенням функціонують в українському мовленні дієслова з префіксом *про-*: Навіть думка *просвітлішала!* – знов відкрила собі виразність речей (В. Барка).

Експресивність, яку виражають деривати з префіксами *пере-*, що є конститuentами зони позанормованої інтенсивності досліджуваного поля (субполе елятивності) та зони експресивності (ФСП аспектуальності, субполе лімітативності), у мовленні виявляється таким чином: експресиви містять семантику надмірного порівняно з нормою

здійснення дії, яка має зовнішню межу. Така дія розгортається в часі, виражає надмірність або позначає дію одного суб'єкта вищу за дію, яку виконує інший суб'єкт чи суб'єкти [9, 183–184]. У висловленнях Чи не *перехвалили* його?.. (М.Стельмах); *Переплачуємо* кровними! (О. Коломієць); Краще б зі старшою (одружився), бо вже й *перезріла* вона (М. Стельмах); <...> моряка “заносить”, *перевитрачає* матеріал <...> (О. Гончар); Плавку *передержал* мастерко Иванко; все порушилось <...> (Е. Федоров) фіксується надмірність дії, адресант має змогу виразити небажаність, несхвалення такої надмірності.

Дію, вищу за дію іншого виконавця, відтворено в таких ситуаціях: Жінки <...> *перевершують* чоловіків відвагою почуття і його красою (О. Гончар); Шальке, мабуть, *перевищував* розумом навіть Забуша... (П. Загреб.). Надмірна ознака за дією з відтінком засудження наявна в дієприкметниках з префіксом *пере-*: <...> у вас ... у *перебільшеній* формі кар'єризм <...> (О. Коломієць); <...> з *перебільшеною* квапливістю і пошаною відчиняє ворота... (М. Стельмах); Чигирин на обличчя вочевидь натягує машкару *перебільшеної* покори (М. Стельмах). У висловленнях із використаним дієприкметником *перебільшений* адресант засуджує неприйнятні для нього риси характеру інших людей, їх вчинки. У російській мові подібним словам відповідають лексеми *превышают* і *преувеличенный*.

Отже, прагмалінгвістична поведінка мовця в першу чергу залежить від реальних обставин, а саме від ситуації, від місця й часу події, від умов, а також від потреби мовця виразити позитивне або негативне ставлення до когось / чогось, передати додаткові обставинні або темпоральні відтінки в значенні. Комунікативний намір мовця ґрунтується на потребі адресата в одержанні інформації, на прагненні адресанта впливати на думки, емоції і поведінку людей, тому він організовує висловлення за допомогою певних мовних засобів, які сприятимуть досягненню прагматичного ефекту. Необхідною умовою того, що прагматичний ефект буде досягнуто, є знання адресатом пресупозиції. Адресант, використовуючи прислівникові компаративи тієї чи іншої групи, має бути впевнений у тому, що в адресата виникнуть відповідні асоціації при сприйнятті інформації.

Перспективу дослідження вбачаємо в детальному зіставленні використовуваних мовних засобів української та російської мов в інших компаральних ситуаціях.

Література

1. Бондар О. І. Гіпотетико-дедуктивне моделювання темпоральних відношень / О. І. Бондар // Мова : зб. наук. пр. / гол. ред. Ю.О. Карпенко. – Одеса : Астропринт, 1995. – № 1–2. – С. 82–90.
2. Бондар О. І. Система і структура функціонально-семантичних полів темпоральності в сучасній українській літературній мові: Функціонально-ономасіологічний аспект : Дис. ... доктора філол. наук: 10.02.01 / Бондар Олександр Іванович. – Одеса, 1997. – 369 с.
3. Бондар О. І. Темпоральні відношення в сучасній українській мові: Система засобів вираження : монографія / Бондар О. І. – Одеса : Астропринт, 1996. – 192 с.
4. Бронікова С. А. Функціонально-семантичне поле квантитативності в сучасній українській мові : Автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. філол. наук : спец. 10.02.01 „Українська мова” / С. А. Бронікова. – Одеса, 2004. – 17 с.
5. Данильчук І. Г. Функціонально-семантичне поле посесивності в сучасній українській мові : Дис. ... канд. філол. наук: 10.02.01 / Данильчук Ірина Гаріївна. – Одеса, 1995. – 245 с.
6. Марчук О.І. Структурно-типологічні параметри порівняльних конструкцій в ідіостилі М.М. Коцюбинського: Дис. ... канд. філол. наук: 10.02.01. – Одеса, 2002. – 229 с.
7. Нарушевич О. В. Реалізація вторинних функцій мовних одиниць у вираженні ФСП спонукальності / О. В. Нарушевич // Записки з українського мовознавства : зб. наук. пр. / відп. ред. О. І. Бондар. – Одеса : Астропринт, 2000. – Вип. 9. – С. 113–123.
8. Прокопчук Л. В. Категорія порівняння та її вираження в структурі простого речення : Автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. філол. наук : спец. 10.02.01 „Українська мова” / Л. В. Прокопчук. – К., 2000. – 18 с.
9. Романченко А. П. Функціонально-семантичне поле компаративності в сучасній українській мові // Науковий вісник Ізмаїльського державного педагогічного університету. – Ізмаїл : ІДПУ, 1998. – Вип. 3. – С. 177 – 185.

10. Теория функциональной грамматики. Темпоральность. Модальность / отв. ред. А. В. Бондарко. – Л. : Наука, 1990. – 263 с.
11. Шаповалова Н. П. Функціонально-семантичний статус порівняльних конструкцій у сучасній українській мові : Автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. філол. наук : спец. 10.02.01 „Українська мова”/ Н. П. Шаповалова. – Дніпропетровськ, 1998. – 17 с.